

Марія КАШУБА

ПРОБЛЕМА РЕНЕСАНСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ

Філософська культура епохи Відродження незмінно викликає чи не найбільше зацікавлення усіх верств суспільства не лише з науковою чи пізнавальною метою, але й гуманістичним пафосом своїх духовних цінностей. Вчені, які досліджували проблеми Ренесансу, чітко виділяють у його трактуванні два основні напрямки. Одні схильні визнавати світовий Ренесанс — навіть у деспотичних країнах Сходу. Інші твердять, що Ренесанс — сухо європейське явище, яке знайшло свій класичний вияв в Італії. окремі дослідники пов'язують поняття Ренесансу з християнським типом культури, вважаючи, що це "тотальний у регіонах християнських культур прояв і відродження антично-християнського синтезу"¹.

Донедавна проблема Відродження в українській духовній культурі висвітлювалася лише опосередковано окремими авторами, які певною мірою торкалися епохи східнослов'янського середньовіччя. Так, білоруський учений С. Подокшін у ряді своїх праць переконливо стверджує, що в XVI—XVII ст. білоруський народ пережив відродження своєї духовної культури. І цей процес невідривний від історії розвитку українського і литовського народів. Типологічно ренесансно-гуманістичну культуру Білорусі, а отже, України й Литви, дослідник відносить до східноєвропейського Відродження, яке, у свою чергу, входить до складу Північного Відродження². Про наявність елементів Відродження в культурі Росії XVI—XVII ст. твердять у своїх численних працях відомі дослідники доби Київської Русі та середньовіччя Д. Ліхачов, О. Клібанов, Я. Лур'є, О. Панченко та інші.

Щодо Ренесансу в Україні, то як раніше, так і тепер немає серед дослідників одностайної і переконливої думки про цю проблему. Огляд різних тверджень з цього приводу знаходимо у досить грунтовній розвідці Б. Кравціва "Ренесанс і гуманізм на Україні"³. Автор цитує думки і погляди відомих дослідників історії української культури М. Грушевського, С. Єфремова, Д. Чижевського та інших стосовно Ренесансу в Ук-

¹ Петров М. Т. Проблема Возрождения в советской науке: Спорные вопросы региональных ренессансов.— Л., 1989.— С. 17.

² Див.: Падокшін С. А. Філософська думка епохи адрадження у Беларусі: Ад Франційска Скарбыны до Сімеона Полацкага.— Мінск, 1990.

³ Кравцов Б. Ренесанс і гуманізм на Україні // Сучасність.— 1974.— № 9.— С. 33—52.

райні, які досить суперечливі, а часом навіть діаметрально протилежні. Так, М. Грушевський у праці "Історія української літератури" (К., 1926—1927) говорить про Перше українське Відродження у 1580—1610 рр.⁴. С. Єфремов переконаний, що справжній літературний рух розпочався в Україні з другої половини XVI ст. Це була доба розквіту полемічної літератури, поширення друкарства, виникнення наукової, історичної та філософської літератури. Однак всю літературу того періоду (XVI—XVII ст.) С. Єфремов трактує як "схоластику" у вузькому розумінні цього терміну. На його думку, "великий рух відродження наук і мистецтва не дійшов на Україну; замість того запанувала у центрі освіти, в Київській академії середньовічна схоластика, закована у важку броню формальної думки, що прибивала на цвіту й морозила всяке живіше слово, всяке свіже, в схоластичні рямці не убгане почуття"⁵.

Подібну думку, хоча й з певними застереженнями, знаходимо також в "Історії української літератури" Д. Чижевського: "На Україні впливи ренесансу [...] досить незначні: почасти вони обмежилися на засвоєнні певної тематики літературних творів, засвоєнні, що тривало й за часів бароко. Найскладніша проблема — утворення нового літературного стилю — не була розв'язана. Перекладів майже не було [...] Тематика світського Ренесансу не знайшла грунтів"⁶. Разом з тим дослідник не заперечує, що лише з літературного процесу не можна робити висновок про все складне суспільне життя тієї епохи. У суспільних процесах, у культурі в цілому могли бути "впливи ренесансу та Реформації значно глибші і ширші", тим більше, що українська література XVI ст. "в цілому незначна", і у ній не могли відбитися всі процеси тієї складної доби.

І. Франко у процесі праці над історією української літератури звернув увагу, що у кінці XV ст., хоч ще дуже злегка, але "повіяло на Україні новим європейським духом"⁷, маючи на увазі розвиток в українській духовній культурі гуманістичних ідей, що були головним змістом епохи Відродження.

Але Відродження — поняття значно ширше, ніж гуманізм. Воно насамперед означає розвиток матеріальної і духовної культури. Це і епоха, і тип культури, і культурний рух; не лише інтелектуальна течія, а й образотворче мистецтво, архітектура, живопис, художнє ремесло, нові форми літератури й поезії.

У галузі духовної культури Відродження передусім позначилося на науці та ерудиції, що проявилось у зацікавленні стародавніми мовами, філологічними студіями, науковою та художньою літературою античних письменників. Особливо ця течія поширилась із початком книгодрукування, а згодом із появою дешевої книги.

Гуманізм не слід розглядати лише як духовний бік Відродження, хоча він "почуває себе найбільш вільно в атмосфері ідей і образів Відродження" (С. Сказкін).

⁴ Кравцов Б. Ренесанс і гуманізм на Україні.— С. 36.

⁵ Єфремов С. Історія українського письменства.— Лейпциг, 1919.— Т. 1.— С. 182.

⁶ Чижевський Д. Історія української літератури.— Прага, 1942.— С. 223.

⁷ Франко І. Історія української літератури // Франко І. Зібрання творів. У 50 т.— К., 1983.— Т. 40.— С. 221 (далі покликаємося на це видання).

Гуманістично-ренесансне відкриття людини полягає в тому, що її індивідуальні якості важливіші, ніж соціально-корпоративні ознаки, і не має значення, яке місце займає людина в соціальній ієархії, до якої сфери діяльності належить, тільки б вона вдосконалювала свої чесноти й доблесті. Серед чеснот у першому ряду — оволодіння культурною спадщиною, патріотизм, любов до рідного краю. Гуманізм не дає суверіних прописів, якою людині бути і як себе вести, а вважає, що оволодіння культурою допоможе їй реалізувати людське начало, наскільки це можливо, і вибрати правильний шлях у житті.

Глибоко досліджував прояви ідей гуманізму на теренах східних слов'ян відомий російський медіевіст І. Голеніщев-Кутузов. У ряді своїх праць він переконливо довів, що “від берегів Адріатики до Балтики, від Праги до Вільно в XV—XVII ст. проходив процес засвоєння і переробки гуманістичних ідей, не менш значний, ніж у Західній Європі”⁸.

Висновок ученого підтверджує історія розвитку української літератури XV—XVII ст., особливо дослідження І. Чепіги, В. Колосової, В. Кречетня, В. Німчука, В. Передрієнка, В. Шевчука та інших сучасних учених, які проаналізували й опублікували ряд цілком ренесансних пам'яток української мови й літератури того періоду. Розквіт ідей гуманізму в українському мистецтві згадуваної доби переконливо засвідчує доробок відомого мистецтвознавця В. Овсійчука. І в літературі, і в образотворчому мистецтві й архітектурі чітко проглядається жвавий інтерес до світської тематики, до духовного, внутрішнього життя людини, тут від “той свіжий, новочесній дух еманципації особистості людської з пут всемогучої традиції”, який був властивий саме епосі Відродження.

Останніми роками проблема Відродження в Україні глибоко цікавить дослідників історії філософії. З'явився ряд статей у журналі “Філософська думка”, інших наукових виданнях. Цей факт відрядний хоча б тим, що засвідчує подолання певного стереотипу, який склався у попередні десятиріччя, коли про ідеї гуманізму чи про епоху Відродження в Україні не можна було й згадувати, не те що досліджувати процеси їх становлення чи розвитку.

Певним підсумком у дослідженні процесу становлення й розвитку ренесансних ідей у філософській та суспільно-політичній думці в Україні є монографії, що побачили світ 1990 р. у видавництві “Наукова думка” у Києві. Це книга трьох авторів — В. Нічик, В. Литвинова, Я. Стратій — “Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні” та колективна праця дев'яти дослідників “Філософія Відродження на Україні”.

Уже з назви книг, пов'язаних одною темою, допитливий дослідник зробить висновок, що вони відображають два підходи до розуміння проблеми Відродження в українській філософії. Якщо група київських авторів на чолі з В. Нічик стверджує наявність у XVI — на початку XVII ст. (саме такими є хронологічні рамки дослідження) в українській філософській думці гуманістичних та реформаційних ідей, то група львів-

⁸ Голенищев-Кутузов И. Н. Ренессансные литературы Западной и Восточной Европы (сопоставительный обзор). // Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. — М., 1967. — С. 258.

⁹ Франко І. Іван Вишеньський і його твори. — К., 1981. — Т. 30. — С. 104.

ських дослідників схильна вести мову про філософію Відродження в Україні, розширивши, щоправда, хронологічні рамки процесу.

Оскільки автор даної статті належить саме до групи львівських дослідників, то не будемо тут вдаватися до аналізу названих двох книг. Це справа спеціалістів, і автори обох книг широко сподіваються на доброзичливу, фахову критику, яка б допомогла в подальшій праці над проблемами української філософії. Проте, зважаючи на підвищеннє зацікавлення історико-філософською проблематикою взагалі, на те, що у вузах, технікумах, ліцеях, гімназіях і школах приступають до викладання історії української філософії та культури численні фахівці, яким не довелося свого часу вивчати цей предмет, недостатність фахової літератури, хотілося б висвітлити ряд питань, що стосуються проблеми українського Ренесансу як епохи в історії духовної культури.

Насамперед про ознаки Відродження. М. Петров у підсумковому дослідженні цієї проблеми у нашій науці умовно нараховує такі чотири її ознаки: 1) розквіт культури; 2) переворот у культурі; 3) перехідний культурний етап; 4) відновлення стародавнього, тобто відродження у власному, вузькому значенні слова¹⁰.

При цьому дослідник зауважує, що особливість ренесансного розквіту в тому, що йому безпосередньо не передував ніякий занепад ні в тенденції, ні в реальному розвитку. Так, Ренесанс у своєму класичному вигляді — в Італії — виявився духовним сплеском особливого гатунку — піднесенням культури, основою якого був апогей культури попереднього періоду.

Якщо з такого погляду оцінювати розвиток духовної культури в Україні, то можна з певністю говорити про досить високе культурне піднесення у кінці XIV—XV ст., зокрема в київських та галицьких землях.

У середині XIV ст. Київська земля, Волинь і Поділля ввійшли до складу Великого князівства Литовського. Однак у порівнянні з ординським ярмом це іноземне поневолення значно покращило політичне й соціально-економічне становище українських земель. Помітно пожвавилось культурне й освітнє життя. Вже у другій половині XIV ст. в університетах Болонії, Падуї, Сорбонни можна було зустріти численних представників “рутенської нації”¹¹.

В цей час Україна, як і інші східнослов'янські держави, пережила так званий другий південнослов'янський вплив. Вихідці із Сербії, Македонії, Болгарії — люди високого духовного сану й відповідної освіти, привозили в Україну духовну й освітняну літературу, несли думки й ідеї, що хвилювали інтелектуальну еліту Візантії та південнослов'янських країн. Цей вплив сприяв проникненню в духовне життя України ідей ісихазму — пізньовізантійського релігійно-філософського вчення Григорія Синаїта й Григорія Паламі.

У містичній ісихастицькій доктрині Г. Палами дослідники виділяють своєрідне вчення про людину як про цілісне душевно-тілесне створіння. Це вчення різко відмінне від платонівського ідеалізму, що визначав людину як душу, розміщену в тілі, наче в тюрмі, через що людина вважалася

¹⁰ П е т р о в М. Т. Проблема Возрождения в советской науке: Спорные вопросы региональных ренессансов.— С. 151.

¹¹ Н у д ь г а Г. На літературних шляхах.— К., 1990.— С. 160, 162.

призначеною для божественного життя. У вченні Г. Палами яскраво помітні гуманістичні мотиви, особливо те, що він надає великого значення земному життю¹². Ідеї ісихазму, які мали своїм філософським джерелом візантійський неоплатонізм, зокрема вчення Псевдо-Діонісія Ареопагіта, дозволили академікові Д. Ліхачову говорити про весь цей комплекс традицій і тенденцій як про "типову проторенесансне явище"¹³.

Особливо помітний інтерес до ідей ісихазму та до вчення Ареопагітика в духовній культурі України наприкінці XIV — першій половині XV ст. — в часи митрополитів Кипріяна і Григорія Цамблака. Дослідники відзначають, що "Ареопагітики" є багатим джерелом філософських ідей пізньоантичного неоплатонізму, який відіграв велику роль у становленні гуманістичної думки Відродження¹⁴.

Політичне відновлення у середині XV ст. Київського удільного князівства значно поживило на українських землях духовне життя. Посилився інтерес до світської науки. Київ — головне місто князівства — стає центром раціоналістично-гуманістичного руху, який охопив усі українсько-білоруські землі Великого князівства Литовського. Це засвідчує велика кількість перекладної духовної й світської літератури, що ширилася по всій Україні й Білорусі. З Києвом як центром цього руху, що дістав назву ересі ожидовілих, пов'язаний інтерес не лише до богословської та патристичної літератури (Златоуст, Дамаскин, Ареопагіт), але й до творів середньовічних європейських та арабських учених. Другою половиною XV ст. датується поява в Україні перекладів таких енциклопедичних праць, як "Аристотелеві врата, або Тайная тайных", логічні трактати Майселя Маймоніда й Аль-Газалі, книги з астрономії — "Шестокрил", "Космографія" та інші¹⁵.

Справжнє відродження української культури розпочалося за Олельковичів. Був піднятий з руїн і чудово розписаний Успенський собор, Печерський монастир став центром літературного життя. Тут зусиллями ченців були створені відомі пам'ятки українського книжкового мистецтва — "Листвиця" (1455 р.) та "Златоструй" (1474 р.), здійснено дві грунтовні редакції "Києво-Печерського патерика", що можна трактувати як замінування власною старовиною, чим і характерне відродження у вузькому значенні цього слова.

Культурно-національне піднесення у XV ст. переживало не лише Київське князівство, але й Галичина — західні землі України, які входили до складу польської держави. Стараннями галицьких культурних діячів 1491 р. у Krakovі в друкарні німця Швайльпольта Фіоля з'являються перші друковані книги церковнослов'янською мовою: "Осъмгласник", "Часословець", "Тріодь пісна" і "Тріодь цвітна". Розквіт і якісно нові зміни помітні також в образотворчому мистецтві, архітектурі, літературних творах, де особливо виділяються моменти споглядання природи, за-

¹² Про х о р о в Г. М. Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе XIV в. // Труды Отделения древнерусской литературы. Институт русской литературы (Пушкинский дом).—Л., 1968.— Т. 23.— С. 93.

¹³ Философская мысль в Киеве.— К., 1982.— С. 89.

¹⁴ Т а м ж е.— С. 91.

¹⁵ Т а м ж е.— С. 93.

цікавлення внутрішнім світом людини як особистості. З'являються перекладні твори, мова яких максимально наближена до народно-розмовної¹⁶.

У другій половині XV ст. на українських землях з стародавніх єврейських бригіналів були здійснені переклади багатьох книг релігійно-богословського змісту, насамперед старозаповітних — пророків Даниїла та Єремії, книги Рут, Естер та інші. З'явилися українські редакції популярних ще від XIII—XIV ст. літературних збірників під назвами "Ізмарагд", "Бчола", "Четві-мінєї". Поряд з афоризмами античних письменників та творами візантійського походження в українських варіантах цих збірників вміщуються писемні пам'ятки періоду Київської Русі — твори Климента Смолятича, Кирила Туровського, митрополитів Іларіона, Григорія і т. п., тобто зачувається власна античність, якою для України була Київська Русь. Звернення до культури Київської Русі у другій половині XV ст., відродження її літературних традицій стало прогресивною тенденцією літературного процесу в Україні. Ця тенденція підтримала візантійський вплив на духовну культуру, допомагала зародженню й зростанню національної самосвідомості, що привело до перелому, який оформився в епоху Відродження.

На той час в Україні з'явилися літературні твори західноєвропейського походження — "духовні повісті" про муки Христа та трьох королів-волхвів, про Таудала-лицаря, світські повісті "Олександрія", "Троянська історія", "Сказання про індійське царство" та інші¹⁷. Своїми сюжетами вони близькі до середньовічних романів з любовними інтригами, різними пригодами, культом лицаря і дами. Виразно помітне захоплення авторів повістей мужністю й відвагою літературного героя, його героїчними подвигами, що якраз засвідчує і перелом у світогляді, і появу нового літературного жанру, що відповідав новим запитам, новим смакам¹⁸.

Остаточно закріплюють твердження про культурний перелом у духовному житті країни книги науково-природничого змісту: трактати з логіки й метафізики, астрології й астрономії. Різні "Лунники", "Травники", "Лопаточники", "Рафлі", які знайомили з тайнами ворожіння по зорях, вчили передбачати долю, а також "Космографія" і "Шестокрил", що розкривали таїнства Всесвіту, наближали небеса до земної людини, перекладалися староукраїнською мовою. Зростає інтерес не лише до наявоколишнього світу, але й до самої людини, до її повсякденного земного життя. Своєрідною енциклопедією медичних знань була книга "Тайна тайних", яка подавала відомості не лише про навколишній світ — рослини, тварини й мінерали, але й про особисту гігієну та способи лікування різних хвороб. Поряд з гносеологічними та онтологічними книга порушувала й морально-етичні проблеми: добра і зла, слова й мовчання, віри в магію і чудеса, християнських чеснот та інтелектуальної діяльності. Дуже важливо й симптоматично те, що ці морально-етичні проблеми цілком переносяться на матеріальну основу, пов'язуються з життям і діяльністю людей і ставляться у залежність від суспільних відносин¹⁹.

¹⁶ Філософія Відродження на Україні.— К., 1990.— С. 38.

¹⁷ Там же.— С. 40.

¹⁸ Там же.— С. 41.

¹⁹ Там же.— С. 42—44.

Вчені-дослідники цього періоду підкреслюють, що "вся київська перекладна література другої половини XV ст. дуже високо цінить авторитет Арістотеля"²⁰, зокрема доводять, що перекладні "Логіка Авіасафа" та "Московська пропедевтика" є викладом формальної логіки Арістотеля. Великого філософа античності наслідують київські вчені у трактуванні проблем єдності світу, принципу індивідуації (матерія), руху небес, класифікації наук, особливу роль відводять логіці. Звертання у ті часи до вчення Арістотеля, зокрема в його арабській інтерпретації, започаткувало в культурній та науковій орієнтації українського суспільства справжній перелом, відхід від візантійської патристичної традиції, який остаточно оформився у XVII ст. і переріс у гостре зацікавлення природничими науками та філософією Нового часу.

Переклади багатьох наукових праць того часу, здійснені вченим гуртком Києва, проникнуті прагненням ознайомити тогочасного читача з найголовнішими досягненнями медицини, математики, фізики, астрономії. Як слушно зауважує І. Паславський, "велика перекладацька робота, яка проводилася на Україні в другій половині XV ст., виразно свідчить про широкий культурний рух, який заслуговує на далеко більшу увагу дослідників"²¹.

На жаль, цей період української історії надовго випав з уваги науковців. Навіть тоді, коли епохи Київської Русі, Визвольної війни чи діяльності братств і Києво-Могилянської академії досить плідно вивчалися у 60—80-ті рр., періодові XIV—XV ст. не приділялася належна увага. Хоча цей період, надзвичайно багатий і плідний в галузі духовного та культурного життя, був тим сплеском духовного піднесення, яке безпосередньо передувало розквіту культури епохи Відродження. Саме у XIV—XV ст. намітилися певні типи власне ренесансних змін, які дали наслідки всередині епохи Відродження: йдеться про інтерес до внутрішнього світу людини, місця людини у Всесвіті, відношення людини і природи, людини і Бога.

Зацікавлення Арістотелем, що виразно проглядається в епоху культурного піднесення, належить до тих змін, які започаткувалися задовго до Відродження. Ще в культурі Київської Русі склався характерний для української ментальності стиль мислення, де виділяється загострений інтерес до проблем людського буття і сенсу життя людини. Це сформувало своєрідний підхід до розуміння філософії як єдності знання про світ і вчення про те, як людині жити у цьому світі. "В свою чергу, це передбачає акцент не стільки на пізнанні світу, скільки на розумінні його, виділенні людського смыслу, осягненні законів морального життя людини"²².

Філософська думка Київської Русі, як доводить В. Горський, дуже близько підійшла до арістотелівського тлумачення людини. На відміну від платоніків, які вважали, що людина є безсмертна душа, вміщена у смъртному тілі, Арістотель і його послідовники твердили, що такий підхід розбиває єдність людського буття. Душа у цьому світі вважається чимось

²⁰ Філософія Відродження на Україні.— С. 45.

²¹ Там же.— С. 59.

²² Горський В. С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI — начала XII века.— К., 1988.— С. 194.

вищим, вона не належить до природи конечних, смертних речей, тому людина в платонівському розумінні не може розглядатися як цілком природне створіння.

Аристотелізм вчить, що людина не є інородним створінням у світі, як душа, а є природним створінням, річчю, що займає своє, хоч і вище серед інших створінь, місце в ієархії світу, і це місце знаходиться у природі речей. Як платонівська філософія зосередила увагу на понятті душі, так аристотелізм зосереджений на понятті природи. Але поняття людської природи включає і тіло, і душу, вона є єдністю обох, тому всі дії людини є змішаними — і природними, і духовними. І всюди тіло виступає як інтегруючий, незамінний і необхідний фактор. Позбавлена тіла, людина перестає бути людиною, але не стає й божеством чи ангелом. Якщо ж звести людину до самої душі, позбавити її тіла, то вона стане недосконалою сутністю, не буде природною річчю, створінням.

Аристотелівське розуміння людини як поєднання тіла й душі, до якого підійшли мислителі епохи Київської Русі, поглибилося в період культурного піднесення XIV—XV ст., а свого апогею досягло в епоху Відродження. Вже у XVII ст. у Києво-Могилянській академії вчення Аристотеля “адресується людям, що прагнуть знань. І перш за все воно є навіть не філософією, а наукою, і це через його власну значимість як наукового знання, а не через нав'язувану йому спорідненість з релігійною установкою”²³.

Ренесансні зміни, які назрівали в галузі духовної культури, мали реальне підґрунтя в суспільно-економічному житті. Поряд з негативними факторами: відсутністю власної державності, іноземним гнітом, браком одного організаційного центру, слабими економічними позиціями українського населення, що складалося в основному з безправних селян, — виділяються й фактори позитивні, що мали вирішальний вплив на поглиблення й розвиток ренесансних змін у духовній культурі того часу. Насамперед йдеться про зростання числа міст, а в них — українського елементу, а також об’єднання українських земель в одній державі внаслідок Люблінської унії 1569 р. До середини XVI ст. культурно-об’єднуючим чинником в Україні була Православна Церква, що спричинило високий рівень розвитку архітектури, живопису, кириличного книгодрукування. У Львові вже у першій половині XVI ст. виникають перші братства (Благовіщенське — 1542 р., Миколаївське 1544 р.) 1540 р. у Львові відновлене православне владицтво, єпископом став колишній купець, учений-книжник Макар Тучапський.

Для духовної культури України вирішального значення набуває та обставина, що у Великому князівстві Литовському панівна верхівка слов’янізувалася, а українсько-білоруська мова стала державною. Литовські князі та магнати визнали культурну вищість слов’ян та їх економічну міць — до 1569 р. на українських землях вихідцям із Польського Королівства фактично заборонялось володіти маєтками, адміністрація земель обирається із православної шляхти.

Особливо сильні позиції мала православна шляхта на Волині, із її середовища вийшли найбільші магнатські родини Великого князівства Литовського. Вже у 30—60-ті рр. XVI ст. на волинських землях помітний

²³ Ко йре А. Очерки истории философской мысли.— М., 1985.— С. 60.

значний культурний рух, виникнення культурних осередків з школами, бібліотеками, книгодрукуванням чи переписуванням рукописних книг. Так, в осередку села Загорова, що існував на кошти волинського маршалка П. Загоровського, були переписані "Златострой", дві "Міней", "Євангеліє", а також "Апостол" у 1554 р., що є шедевром українського рукописання. Син маршалка Василь написав "Заповіт", який своїм гуманістичним, просвітницьким духом нагадує "Повчання" Володимира Мономаха²⁴. Подібні осередки відомі в Острозі, Миляновичах, Львові, Любліні та Вільні.

У 40—70-х рр. XVI ст. значного поширення на українських землях набули переклади "Псалтиря", "Біблії", "Апостола", здійснені Ф. Скориною ще у першій четверті XVI ст. Метою відомого реформатора було викласти Святе Письмо зрозумілою усім мовою. Ця ідея стала дуже популярною в Україні²⁵. Збереглися унікальні щодо мови і оформлення пам'ятки цього періоду — Пересопницьке "Євангеліє" (Волинь, Пере-мишльщина), "Біблія" Негалевського (село Хорошів, Волинь), крехівський "Апостол" (Волинь), а також нягівські "Повчання" (Закарпаття).

Уже в середині XVI ст. виразно виступає культурна переорієнтація тогочасного суспільства. Значна обмеженість тематики традиційної православної книжності змушує діячів української культури звертатися до польської та західноєвропейської літератури. Їх увагу, як засвідчили дослідники, привертали насамперед книги " античних поетів, письменників, мислителів, істориків, книги з середньовічної історії, природознавства, педагогіки, юриспруденції"²⁶.

Культурна переорієнтація, справжній перелом у культурі підітні вже у XVI ст. і в справі організації освіти. Широко розповсюджені в Україні початкові парафіяльні та монастирські школи забезпечували досить високий рівень грамотності. Шляхта й заможніші міщани вчили своїх дітей вдома, залишаючи до цього представників освічених кіл, насамперед духовенства, письменників. Численні польські джерела, які висвітлюють епоху гуманізму в Польщі, стверджують, що навіть сполонізована українська шляхта й магнати народжували українську інтелігенцію, іх діти вчилися в європейських університетах. Протягом XV—XVI ст. у Krakівському університеті отримали освіту понад 800 дітей з України, вже у 1409 р. у Krakові для бідних студентів з України була відкрита бурса²⁷.

У Krakівському університеті в XVI ст. працювало 13 професорів-українців, серед них — Павло Русин з Кросні, Андрій Свірський, Станіслав Біль. Відомі українські професори і студенти в університетах Падуї, Болонії, Рима, Гайдельберга, Праги та інших європейських наукових центрів. В XV—XVI ст. українські маліярі в Krakові, Вроцлаві, Любліні, Гнезні, Sandomirі створили високохудожні ікони, фрески, розписи в костелах і каплицях. 43 картини на біблійні сюжети створені художниками з України на Krakівському Вавелі²⁸.

²⁴ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія.— К., 1990.— С. 10.

²⁵ Нудьга Г. А. На літературних шляхах.— С. 53—58.

²⁶ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія.— С. 12.

²⁷ Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні.— С. 42; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія.— С. 13.

²⁸ Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні.— С. 48—49.

Злет переживає й висока ренесансна культура Львова та околиць, про що свідчать збережені донині пам'ятки архітектури, скульптури, живопису²⁹. Перша українська поетична школа в літературі теж пов'язана з Ренесансом, не випадково саме у другій половині XVI ст., коли досить чітко визначився поділ мов на російську, українську і білоруську, яскраво спалахує народно-поетична творчість, українська поезія і проза. І польсько-, і латинськомовна українська література засвідчують високий рівень культурного розвитку. Досить згадати послідовників видатного представника польської ренесансної поезії Яна Кохановського — вихідців з Галичини Міколая Сенп Шаржинського (1550—1581), Себастіана Фабіана Кльоновича (1545—1602), Шимона Шимоновича (1558—1629), Бартотша Глощацького (1543—1614)³⁰.

У другій половині XVI — першій чверті XVII ст. Україна переживає особливий сплеск культури, який з повним правом можна назвати ренесансним. Історичні джерела засвідчують розквіт освіти й науки, книгодрукування, діяльність учених гуртків і культурних осередків, появу цілої плейди учених, письменників, династій книжників. Приклад такої династії — родина Смотрицьких: Данило, Герасим, Мелетій, Стефан і Митрофан; брати Стефан і Лаврентій Зизанії; батько і син Загоровські та інші.

Появі династій книжників, великої кількості письменників-полемістів всіляко сприяло поширення освіти. Досліджуючи передумови виникнення Острозької академії, І. Мицько засвідчує широку мережу середніх учебних закладів, заснованих протестантськими общинами — кальвіністами, социніянами-антитринітаріями, згадує католицькі, уніатські школи, де навчали основ наук³¹. Високий рівень освіти в социніянських школах, заснованих шляхтичами — послідовниками цього вчення, підтверджує П. Кралюк: “При багатьох социніянських громадах створювалися спеціальні школи. Деякі з них славилися науковими силами (Киселинська). Так, ректором социніянської вищої школи в Киселіні тривалий час був відомий український учений Євстахій (Остап) Кисіль. Він володів багатьма мовами, мав літературний хист”³².

Саме на цей період (кінець XVI — початок XVII ст.) припадає розквіт братського шкільництва. Середовище братств започаткувало перший шкільний статут — зразок гуманістичної педагогіки в Україні. Це був статут школи Львівського братства 1586 р., з якої вийшов цілий ряд високоосвічених діячів української культури — письменників-полемістів, поетів, митців, імена яких нам ще належить встановити й прославити. У середовищі братського руху зародилася українська гуманітарна наука: перша граматика слов'янської мови М. Смотрицького, перші словники — Л. Зизанія та П. Беринди, перші історичні праці та літературно-критичні статті, твори з проблем етики, психології, географії та космографії. Дослідження історії братського руху, ідеології братств засвідчують провідну

²⁹ Див.: Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVII ст.— К., 1985.

³⁰ Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні.— С. 48—49.

³¹ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія.— С. 13—14.

³² Філософія Відродження на Україні.— С. 71.

роль цих організацій міщан у розвитку української духовної культури того часу³³.

З братствами пов'язана насамперед така прикмета Відродження, як виникнення перших осередків науки, на основі яких формувалася українська інтелігенція, що була носієм ідеї гармонійного розвитку особи³⁴. Це були гуртки учених, діяльність яких головним чином полягалася в перевідкладах і коментуванні богословської літератури, а також написанні літературних праць, промов, повчань, складанні тематичних поетичних і прозових творів. Такий гурток був у селі Миляновичах на Волині, а також в Острозі, при дворі князя К. Острозького. Згодом, у першій половині XVII ст., виділяється Київський ученій гурток, ядром якого були вихідці з Львівського братства. В силу геополітичних причин Київський гурток при Печерській лаврі з його друкарнею, бібліотекою, майстернями з виготовлення високохудожніх ікон і портретів, ритуальних знарядь та церковного одягу, школою і монастирем став центром культурного життя всієї України. Аналізуючи доробок українських учених другої половини XVI — початку XVII ст., зокрема в галузі філологічних студій, особливо східнослов'янського мовознавства, дослідники відзначають, що “вражає справді ренесансний розмах, ренесансна наукова сумлінність”³⁵.

Саме у той час діячі вчених гуртків обґрунтували неперехідне значення церковнослов'янської мови для дальшого розвитку української науки і культури, для духовного єднання усіх слов'ян. Науково-теоретичним опрацюванням рідної мови вони прагнули поставити її поруч зі світовими мовами — латинською та грецькою — і засвідчити таким чином всесвітньо-історичне значення східнослов'янської культурної традиції, її рівноправність з іншими визнаними культурними традиціями християнського світу — греко-візантійською і римською³⁶. Цей факт можна розіцнити як відродження у вузькому, власному розумінні слова, що полягало у відновленні власної древності, своїх культурних традицій. Особливо помітне це явище у різних передмовах і післямовах літературних творів того часу³⁷.

Література, що виходила із середовища вчених гуртків та близьких до них кіл письменників, засвідчує, що поряд з церковнослов'янською провідне місце у філологічних студіях і письменстві посідала вже у ті часи тогочасна українська книжно-літературна мова — слов'яноруська, яку називали “простою”. Складна структура цієї мови, що утворилася шляхом переплетення давньоруської основи з живою розмовою мовою і ускладнена церковнослов'янізмами, не перешкодила формуванню тенденції до утворення української літературної мови на базі народної розмовної мови³⁸. Перспективна зміна, започаткована епохою Відродження,

³³ Див.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст.—К., 1966; Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст.—К., 1984; Нічик В. М. Філософські попередники Г. С. Сковороди // Філософська думка.—1985.—№ 2.

³⁴ Нудьга Г. А. На літературних шляхах.—С. 60—68, 87.

³⁵ Філософія Відродження на Україні.—С. 113.

³⁶ Там же.—С. 115.

³⁷ Нудьга Г. А. На літературних шляхах.—С. 69—73.

³⁸ Філософія Відродження на Україні.—С. 117.

тривала і в наступні століття. Вершиною і взірцем сформованої української літературної мови стала "Енеїда" І. Котляревського (1798 р.).

Дослідники української літератури періоду Відродження, зокрема Б. Криса, відзначають, що "у 20—30-ті рр. XVII ст. в літературі були заявлені нові основоположні принципи: із суто ренесансним характером, оскільки провідною категорією художньої самосвідомості стала античність як дзеркало для розвитку власного письменства. Саме на основі цієї категорії визначилася проблема рівноцінності літератури та її своєрідності, представленої головним чином через звернення [...] до національної мови і національної культурної традиції"³⁹.

Літературний процес того часу яскраво позначений іменами античних богів, героїв, філософів і поетів; автори поетик спеціально подають перелік імен античних діячів для використання їх у літературних творах. Письменники вдаються до прямого наслідування античних авторів, цитують уривки з їх творів. Вплив античності на українську літературу позначився на новій інтерпретації слова, розумінні простору і часу, людської особистості, індивідуальності, совісті людини. "Виховання особистості — один з основних мотивів літератури, в якому перехрещуються старі й нові тенденції. Громадським подвигам передує, як правило, довгий виховний процес, важкий і добросовісний шлях навчання, в якому головне місце відводиться гуманітарним дисциплінам, серед них — рідній мові. Подвиг — логічне завершення процесу виховання особистості"⁴⁰. Характерна для тогочасної літератури й жанрова різноманітність.

Прикмети Відродження в усій повноті проявилися у формуванні нових типів поетичного мислення, чим особливо характерна творчість діячів братств. Визначальна риса її — "виразна спрямованість на соціальну практику людини, яка здійснювалася через навчально-виховну місію, що своїм результатом закладала основи художньої аудиторії, приєднання читачів до культурної традиції"⁴¹. Хоч у літературних творах виразно пропустила "закритість перед безпосереднім сплеском широго чуття, голосом індивідуальної людської долі", все ж у поезію і прозу проникає християнське розуміння глибин людського характеру і освячує нові суспільні ідеали. Із назв панегіріків, присвят, епікіюнів постає низка історичних осіб з рисами морально-етичного ідеалу, що відображає певний рівень національної самосвідомості. Виявлення людської індивідуальності проходить паралельно з демократизацією, "заземленістю" ліричного героя, що особливо характерне церковний проповіді.

Видатні проповідники, теоретики цього жанру І. Галятовський, А. Радивиловський та Л. Баранович вносять у канву проповіді свіжий, невідомий матеріал, якого не могли дати біблійні історії. Сюжети своїх оповідей вони черпають із різних збірників, а також укладають самі на основі життєвого досвіду. Видатні особи — царі, королі, полководці, виступають у цих оповідях звичайними людьми з їх земними слабостями. Особливо широко використовувались фацетції — жартівліві побутові новели, що відображали буденне життя простих, "неісторичних" людей. Такими ж простими, веселими людьми виступають у цих сценах і боги, які зобра-

³⁹ Філософія Відродження на Україні.— С. 128—129.

⁴⁰ Там же.— С. 135.

⁴¹ Там же.— С. 134.

жаються у цілком людських взаєминах. В. Крекотень підкреслює, що особливою заслугою А. Радивиловського “є факт перенесення на український ґрунт і закріплення ним на цьому ґрунті образів і сюжетів, а значить, тем та ідей, вироблених уявою людини у ті часи, коли вона ще не була взята в шори середньовічного християнського світосприйняття, а вільно буяла у життєлюбному античному світі; образів і сюжетів, а значить, і тем та ідей, знайдених і розвинутих гуманістами Ренесансу, які поклали їх у фундамент нових літератур всіх пародів Європи”⁴².

Особлива група пам'яток описаного періоду — курси риторики професорів Києво-Могилянської академії. Автори їх приділяють серйозну увагу виховним моментам вітчизняної історії, прославляють внесок видатних діячів на користь процвітання й свободи українського народу — П. Конашевича-Сагайдачного, І. Самойловича, П. Могили, І. Гізеля, С. Косова, В. Ясинського, С. Головчича, Б. Хмельницького та інших. У теорії риторики важливе місце займають розділи, де професори настурливо переконують майбутніх ораторів у необхідності культивувати почуття добра, справедливості, людської гідності, любові до рідного краю, патріотичного обов'язку, поваги до традиції своєї землі, а також почуття радості, суму, співчуття, гордості тощо. Такі настанови сприяли зростанню у суспільстві уваги до людини, її духовного світу. У першій чверті XVII ст. з'явилися “Зерцало богословія” (Почаїв, 1618) і “Євангеліє учительное” (Рахманів, 1619) К.-Т. Ставровецького, що є видатними пам'ятками неоплатонізму в Україні, який передусім “вів до утвердження ідей натуралистичного пантеїзму, котрі були тим теоретичним ґрунтом, на якому проростили елементи гуманізму в духовній культурі України того часу”⁴³.

Пантеїстичне осмислення природи прискорило глибокий перелом у світовідчуваенні, у суспільній свідомості епохи. Утверджувалися поняття краси і величин земного світу, його доброти і корисності, формувалися нові естетичні принципи, які відобразилися у тогочасному образотворчому мистецтві, насамперед іконографії.

Переконаність у доброті й користі земного світу сприяла формуванню нового етичного ідеалу, теоретичним підґрунтам якого був натуралистичний пантеїзм. К.-Т. Ставровецький започаткував визнання поняття користі як визначального чинника людської моралі й поведінки. Згодом у “Мирі з богом чоловіку” (К., 1669) І. Гізеля поняття користі переросло у поняття здорового глузду, раціоналізму, що став основою не лише етики, але й філософії Нового часу. Вже у книзі І. Гізеля виступає новий для духовної культури України того часу ідеал людини — сильна особистість, що є повноправним господарем власних вчинків і власної долі, позбавлена забобонів і обмежень. Щоб почувати себе влевнено, бути сильним і мужнім, автор книги радить своєму сучасникові багато читати, веселитися, радіти життю, насолоджуватися земними благами, уникати нерозумного томління плоті постами й частою сповіддю, остерігатися невігластва й марновірства. Такий новий ідеал людини оспіваний у тогочасній поезії, свідченням чого є поезія Климентія Зинов'єва.

⁴² Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського.— К., 1983.— С. 153.

⁴³ Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст.— К., 1984.— С. 50.

Розвиток українського мистецтва, літератури, науки й філософії того часу засвідчує, що людина залишається головним об'єктом уваги, вона виступає як особистість, творець власного щастя, оцінює світ згідно критерію, встановленого її власним розумом. Усупереч теоцентричній концепції середньовіччя, ренесансна людина не уповає на Бога й пасивно не очікує приготовлених ним благ, а на землі шукає віри у власні сили, шукає можливості й снаги здійснити свої плани, праугне мати користь від своєї діяльності на землі.

Пам'ятки духовної культури періоду Відродження засвідчують переворот у культурі, озnamеноvаний новим розумінням світу й людини в ньому. Цей переворот був водночас і переходним культурним етапом від теоцентризму середньовіччя до антропоцентризму Нового часу. Філософський антропоцентризм з його трактуванням людини як найвищої цінності є однією з найхарактерніших рис ренесансного гуманізму, його найвищим світоглядно-філософським досягненням.

Дослідники періоду Відродження в Україні одностайні в тому, що український ренесанс типологічно належить до варіантів Північного Відродження. Зокрема М. Рогович вважає, що "найважливішою його рисою треба назвати, по-перше, постійні зусилля його представників поєднати філософсько-етичні ідеї з ідеями релігійними, тобто усунути суперечливості між ними, а не підпорядкувати перші другим [...]. Не менш важовою для формування північного варіанту ренесансного гуманізму була, по-друге, така риса, як постійні намагання його представників обґрунтовувати національну самосвідомість і національну історіографію, що в епоху Відродження було проявом загальної тенденції до формування ранньої буржуазно-національної картини історії та історичної самосвідомості більшості європейських країн"⁴⁴.

Історичні пам'ятки свідчать, що за основу гуманістичного розвитку українське Відродження брало традиції власної культури й історії, у той час коли історики культури країн Західної Європи часто їх відкидали і шукали свого коріння в античності. Власна історія і народна мудрість були головним інструментом письменників-полемістів, культурних діячів, ораторів, в допомогою якого вони виховували у читачів почуття національної гордості, розвивали інтерес до власного духовного багатства. Знання слов'янської історії і культури вважалося обов'язковим елементом гармонійного розвитку людини. У літературі українського Відродження на першому плані не боги і царі, а жива людина з її земними переживаннями і національним характером.

Третією характерною рисою північного, а отже й українського, ренесансного гуманізму була його світоглядна близькість великим феодалам-князям і магнатам, які, незважаючи на антистановий, антифеодальний характер нової ідеології й культури, підтримували її з огляду на потребу в освіченіх людях, які розуміли запити часу.

Ще одна характерна риса північного ренесансного гуманізму — підкреслений еллінізм, який в Україні виявився у захопленні ідеями неоплатонізму, виразно помітному у творчості і I. Вишеньського і К.-Т. Ставровецького, хоча їх неоплатонізм був різного гатунку⁴⁵.

⁴⁴ Філософія Відродження на Україні.— С. 159.

⁴⁵ П а с л а в сь к и й I. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст.— С. 49—50.

П'ята, найбільш типова, ознака Північного Відродження, що яскраво проявилася в духовній культурі України XVI—XVII ст., — це "створення локальних гуманістичних "товариств", близьких за характером до італійських академій, і разом з тим зміцнення ідей універсальної "республіки вчених" з панівним у ній культом гуманітарних наук взагалі й живого слова зокрема⁴⁶. Найяскравіші приклади таких "товариств" — Острозька, а згодом Києво-Могилянська академії.

Ренесансний характер змін у духовній культурі України підкреслює і той факт, що розквіт української культури співпадав із помітною трансплантацією європейської культури. Широко відомі у ті часи в Україні твори німецьких, бельгійських, польських, голландських та італійських гуманістів "активізували творчу роботу представників ренесансної гуманістичної думки України, і тут, як і в більшості європейських країн, вся проблематика людини набула особливої гостроти в соціальній і політичній сферах, оскільки й тут, особливо напередодні Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, виникла потреба в ідеологічному обґрунтуванні цієї війни, потреба в науці, теорії, метою якої було національне й соціальне визволення"⁴⁷.

Пам'ятки літератури, мистецтва і архітектури, спадщина діячів науки й культури в Україні XV—XVII ст. дозволяють говорити про український Ренесанс як тип культурного процесу. В історії духовної культури України дослідники знаходять і той сплеск культурного піднесення, який безпосередньо передував Відродженню, і чотири основні ознаки Ренесансу: розквіт культури, переворот у культурі, перехідний етап, відновлення старовини. Відродження було не лише самодостатнім переворотом у свідомості народу — носія культури, але й знаменувало ті зміни, які означали переход від середньовіччя до Нового часу. І саме в утвердженні переходу, невідворотності й стійкості накреслених змін полягає історичне значення епохи Ренесансу в Україні.

Maria KASHUBA

RENAISSANCE IN UKRAINIAN SPIRITUAL CULTURE

The paper offers an attempt to prove that in the 16th — the first half of the 17th centuries Ukrainian culture revealed the following traits of Renaissance: a) the substantial development of culture; b) radical changes in culture; c) transitional quality of culture; d) the revival of Antiquity, i. e. the renaissance in the narrow sense of the word. It was preceded by a rapid growth of culture in the 14—15th cc., with Kyiv and Halychyna as the main centres. Typologically the Ukrainian Renaissance seems to belong to the North-European Renaissance.

⁴⁶ Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст.— С. 197.

⁴⁷ Там же.